

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLÖGIYA VƏ ETNOQRAFIYA İNSTITUTU

AZƏRBAYCAN ARXEOLÖGIYASI

DAŞ DÖVRÜ

ALTI CİLDDƏ

I
CİLD

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TARİXİ

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TARİXİ

74(2A)
A 99

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLÖGIYA VƏ ETNOQRAFIYA İNSTITUTU

AZƏRBAYCAN ARXEOLÖGIYASI

DAŞ DÖVRÜ

ALTI CİLDDƏ

I
CİLD

M.F.Axundov adına
Azərbaycan MİA
Kitabxanası

ŞƏRQ-QƏRB

BAKI 2008

kəşfiyyat işləri zamanı tapılmış arxeoloji və paleontoloji tapıntılar burada Daş dövrü insanların məskunlaşmasını söyləməyə imkan vermişdir (Zamyatnin, 1958).

Azərbaycan Respublikası ərazisində Daş dövrü düşərgələrinin müəyyən etmək məqsədilə 1956-cı ildə Elmlər Akademiyasının Tarix muzeyində M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası təşkil olunmuşdur (Hüseynov, 1960).

1956-1958-ci illərdə M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Qazax rayonu ərazisində olan Damcılı mağara düşərgəsində arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Damcılı düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı mağarada çöküntünün qarışıq olması müəyyən edilmiş və ona görə çöküntünün stratiqrafiyasını təyin etmək mümkün olmamışdır. Damcılı düşərgəsində ayrı-ayrı dövrlər üzrə olan çöküntü qatları və maddi mədəniyyət qalıqları bir-birinə qarışmışdır. Damcılı mağara düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 7 minə qədər daş məmulatı və 2 mindən çox ovlanmış heyvanların sümükləri tapılmışdır. Damcılı düşərgəsindən tapılmış daş məmulatı içərisində mustye və levallua itiucluları, qaşov tipli alətlər, bıçaqlar, kəsicilətlər, bizlər və çoxlu istehsal tullantıları qeydə alınmışdır. Damcılı mağara düşərgəsindən aşkar olunmuş daş məmulatının hazırlanma texnikası və tipologiyasına əsasən onların Mustye, Mezolit, üst Paleolit və Neolit dövrlərində hazırlanmış olduğunu söyləmək mümkün olmuşdur (Hüseynov, 1975).

1958-ci ilin yay fəslində M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Qazax rayonu ərazisində kəşfiyyat işləri aparmışdır. Aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Daş dövrünə aid yeni bir düşərgə qeydə alınmışdır. Mağara düşərgəsi Qazax rayonunun Daşsalahlı kəndi yaxınlığında olduğu üçün ona Daşsalahlı mağarası adı verilmişdir. Daşsalahlı mağara düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı abidənin çöküntüsündə bir mədəni təbəqənin olması müəyyən edilmişdir. Daşsalahlı mağarasında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 354 ədəd daş məmulatı və ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır (Hüseynov, 1975).

Daşsalahlı mağara düşərgəsindən tapılmış daş məmulatı içərisində əsas yeri əmək alətləri təşkil edir. Əmək alətləri arasında levallua itiucluları, mustye itiucluları, bir işlək ağızlı qaşovlar, iki işlək ağızlı qaşovlar və bıçaqlar çoxluq təşkil edir. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Daşsalahlı mağara düşərgəsindən tapılmış daş məmulatının texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə əsasən onların orta Paleolit dövründə hazırlanmış olduğunu söyləmək olur (Hüseynov, 1975).

1958-ci ilin iyul ayında SSRİ EA-nın Qafqaz arxeoloji ekspedisiyası Qazax rayonu ərazisində qısamüddətli kəşfiyyat işləri zamanı rayonun Yuxarı Salahlı kəndi yaxınlığında Mustye mədəniyyətinə adi açıq düşərgə qeydə alınmış və oradan əmək alətləri tapılmışdır (Lübin, 1960).

1959-cu ildə M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Qazax və Tovuz rayonları ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmış və Qazax rayonunun Qazaxbəyli və Tovuzun Ağbaşlar kəndi ərazisində Mustye mədəniyyətinə aid çaydaşlarından hazırlanmış itiuclular və qəlpələr toplamışdır (Hüseynov, 1975).

1960-cı ilin iyun-iyul aylarında M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Qarabağ ərazisində kəşfiyyat işləri aparmışdır. Kəşfiyyat işləri Qarabağın Quruçay və Köndələnçay vadilərində və ona yaxın ərazilərdə aparılmışdır. Aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Quruçayın sol sahilində Azıx və Tağlar paleolit düşərgələri qeydə alınmışdır (Hüseynov, İsmayılov, 1967).

Azıx paleolit düşərgəsi Qarabağın ən mənzərəli və səfəli guşəsində, Tuğ çökəkliyində, Quruçayın sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 900 m, çayın müasir yatağından 100-120 m yüksəklikdə, Füzuli şəhərindən 16 km aralıda yerləşir (Hüseynov, 1965).

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqat işlərini iki mərhələyə ayırmaq olur. Birinci mərhələdə aparılan arxeoloji qazıntı işləri 1960-1973-cü illəri əhatə edir. Bu mərhələdə arxeoloji qazıntı işləri zamanı Azıx paleolit düşərgəsinin çöküntülərində 6 mədəni təbəqə qeydə alınmışdır. Düşərgənin I-II təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Orta əsrlər, Tunc və Neolit dövrlərinə aid maddi mədəniyyət qalıqları tapılmışdır (Hüseynov, İsmayılov, 1967).

Azıx paleolit düşərgəsinin III təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı orta Paleolit dövrünə aid daş məmulatı və fauna qalıqları tapılmışdır. Azıx mağarasının IV təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı maddi mədəniyyət nümunələri qeydə alınmamışdır. Ona görə də bu təbəqə lal təbəqə adlanır. Azıx paleolit düşərgəsinin V-VI təbəqələrində arxeoloji qazıntılar zamanı qədim, orta və son Aşel mədəniyyətinə aid zəngin maddi mədəniyyət qalıqları tapılmışdır (Hüseynov, 1985).

1968-ci ilin iyun ayında M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Azıx düşərgəsinin V təbəqəsinin III layında daş məmulatı və heyvan sümükləri ilə bərabər qədim insana məxsus alt çənə aşkar etmişdir.

Azıx düşərgəsindən tapılmış qədim insana məxsus olan çənənin elmi tədqiqatçı ilə D.V.Hacıyev məşğul olmuşdur. D.V.Hacıyevin apardığı elmi tədqiqatlar zamanı çənənin ibtidai insana məxsus olması müəyyən edilmiş və tapıntıya şərti olaraq azıxantrop tipli ibtidai insan adı verilmişdir (Hacıyev, Hüseynov, 1970).

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsində 1974-1985-ci illərdə M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında kompleks şəkildə II mərhələdə arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır (Hüseynov və başqaları, 1985).

Düşərgədə II mərhələdə aparılan arxeoloji tədqiqat işlərinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada tədqiqat işləri VI təbəqədən aşağıda yerləşən çöküntülərdə aparılmış və 4 yeni arxeoloji təbəqə qeydə alınmışdır (Hüseynov, 1976, 1985).

1974-1975-ci illərdə Azıx düşərgəsində yeni müəyyən olunmuş VII-VIII-IX və X təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı mühüm elmi əhəmiyyətə malik maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır (Hüseynov, 1975, 1976, 1985).

Maddi mədəniyyət qalıqları arasında əsas yeri çaydaşlarından hazırlanmış kobud çapma alətləri tutur. Daş məmulatı ilə birlikdə daşlaşmış heyvan sümükləri də qeydə alınmışdır. Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqəsindən tapılmış daş məmulatının dünya arxeologiyasında oxşarı olmadığı və bunların tamamilə yeni bir arxeoloji mədəniyyətə məxsus olması

III FƏSİL

DAŞ DÖVRÜ DÜŞƏRGƏLƏRİNİN STRATİQRAFIYASI

1. Azıx paleolit düşərgəsi
2. Tağlar paleolit düşərgəsi
3. Daşsalahlı mustye düşərgəsi
4. Qazma mustye düşərgəsi
5. Şuşa paleolit düşərgəsi
6. Damcılı mağarası
7. Buzeyir paleolit düşərgəsi

1. Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin stratifikasiyası

1960-cı ildən başlayaraq 1987-ci ilədək çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin cənub giriş yolunda və birinci salonunda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Azıx mağarasının çöküntülərində zəngin stratifikasiyanın olması müəyyən edilmişdir. Azıx mağarası Qarabağın Quruçay dərəsində, çaydan 3 km aralıda olub, Quruçayın müasir yatağından 200-250 m yüksəklikdə yerləşir (bax şəkil 2-6) (Hüseynov, 1975). Mağara Azıx və Salakətin kəndləri arasında olub, dəniz səviyyəsindən 950 m yüksəklikdə yerləşir. Azıx mağarası özünün böyükliyinə görə Qafqazda ən möhtəşəm karst mağarasıdır. Mağara 5 salondan ibarət olub, uzunluğu 230 m, kiçik çıxış yolları və karst quyusu ilə birlikdə uzunluğu 600 m-ə bərabərdir (bax şəkil 17).

Azıx mağarasında arxeoloji qazıntı işləri düşərgənin hər iki giriş yolunda aparılmışdır. Düşərgənin şimal tərəfdən giriş yolunda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı maddi mədəniyyət qalıqları qeydə alınmamışdır. Mağaranın şimal hissəsində çöküntünün ümumi qalınlığı 0,5 m-dən 1,2 m-ə qədər olmuşdur (Hüseynov, 1975).

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin cənub giriş yolunda və birinci salonunda aparılmış kompleks arxeoloji qazıntılar zamanı burada çöküntünün ümumi qalınlığı 14 m-ə bərabər olması müəyyən edilmişdir (bax şəkil 7). Azıx paleolit düşərgəsinin cənub giriş yolunun 8-ci kv.m-dən başlayaraq 27-ci kv.m-ə qədər çöküntünün qalınlığının 13-14 m-ə bərabər olması qeydə alınmışdır. Lakin 27-ci kv.m-dən başlayaraq mağaranın içərisinə doğru getdikcə düşərgədə olan çöküntülərin qalınlığı azalmağa başlayır. Bu fakt 1973-1976-cı illərdə Azıx paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qeydə alınmışdır (Cəfərov, 2004).

M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında aparılan kompleks tədqiqatlar zamanı Azıx paleolit düşərgəsinin cənub giriş yolunda və birinci salonunda arxeoloji, paleontoloji tapıntıların sayı yüzlərlə artırılmışdır. Bu sahədə çöküntünün stratigrafik mənzərəsi olduqca zəngindir. Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsində 1960-cı ildən 1987-ci

ilədək aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı müəyyən edilmiş arxeoloji təbəqələr illik hesablarla və Azıx düşərgəsinin stratifikasiyası haqqında çap edilmiş əsərlər əsasında təhlil edilmişdir (Hüseynov, 1964, 1969, 1973, 1985, 1988).

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsində 1960-1986-cı illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 10 təbəqə qeydə alınaraq tədqiq olmuşdur. Yaxın Şərq və Qafqaz ərazisində ən zəngin stratifikasiyaya malik Azıx paleolit düşərgəsində qeydə alınmış arxeoloji təbəqələrin ümumi qalınlığı 14 m-ə bərabərdir. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Azıx paleolit düşərgəsində qeydə alınmış arxeoloji təbəqələr aşağıdakılardan ibarətdir (bax şəkil 7):

Birinci təbəqə qara çöküntülü, bəzən isə sarı qarışıq torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tək-tək orta əsrlərə aid gil qab qırıqlarına rast gəlinir. 1962-1965-ci illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı təbəqədən Orta əsrlər, Tunc və Eneolit dövrlərinə aid gil qab qırıqları aşkar olunmuşdur. Lakin, sonrakı illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Eneolit dövrünə aid maddi mədəniyyət qalıqları qeydə alınmamışdır. Təbəqənin ümumi qalınlığı 77-125 sm-ə bərabər olmuşdur.

İkinci təbəqə açıq-sarımtıl gillicə torpaqdan ibarətdir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı təbəqənin içərisində tək-tək qaya qırıqları və gil qab parçaları qeydə alınmışdır. Gil qab qırıqları əsasən Orta əsrlər, Tunc və Eneolit dövrlərinə aid olmuşdur. Təbəqənin ümumi qalınlığı 90-180 sm olmuşdur.

Üçüncü təbəqə boz gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Ayrı-ayrı əlamətlərə görə üçüncü təbəqənin tərkibində 1973-1974-cü illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı üç lay müəyyən edilmişdir:

Birinci lay tünd-boz gillicə torpaqdan ibarətdir. Təbəqənin tərkibində xırda qaya qırıqları da qeydə alınmışdır. Bu laydan ilk dəfə olaraq Mustye mədəniyyətinə aid daş məmulatı və ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır.

İkinci lay boz gillicə torpaqdan ibarətdir. Layın içərisində düşərgənin tavanından düşmüş qaya qırıqları qeydə alınmışdır. Eyni zamanda layın içərisində bir neçə iri qaya daşı aşkar olunmuşdur.

Üçüncü lay açıq-boz gillicədən ibarət olub, içərisində qaya qırıqlarına təsadüf edilmişdir. Layın aşağı hissəsi isə sarı gillicə torpaq qatından ibarətdir. Maraqlıdır ki, ilk dəfə olaraq 1973-cü ildə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı üçüncü təbəqənin aşağı layından Mustye mədəniyyətinə aid 2 ədəd əl çapacağı tapılmışdır. Bu tapıntı mustye dövrü üçün çox nadir tapıntılardan biridir. Çünki, əl çapacağı Aşel mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Üçüncü təbəqənin ümumi qalınlığı 90-145 sm-ə bərabər olmuşdur.

Dördüncü təbəqə tünd-qonur gillicə torpaq layından ibarətdir. Təbəqənin içərisində xırda qaya qırıqlarına rast gəlmək olur. Həmin qırıqlar stalaqmit, stalaqnat parçalarından ibarətdir. 1973-cü il arxeoloji qazıntılarında dördüncü təbəqədən heç bir maddi mədəniyyət nümunəsi qeydə alınmamışdır. Ancaq 1973-cü ildə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı dördüncü təbəqədən son Aşel mədəniyyətinə aid bir neçə daş məmulatı və ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır. Təbəqənin ümumi qalınlığı 1-1,2 m-ə çatır.